

Кікалішвілі М. В.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри кримінального права та кримінології
Київського національного університету імені Тараса Шевченка

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ЧИННИКИ КОРУПЦІЇ ТА КОРУПЦІЙНОГО СЕРЕДОВИЩА

SOCIO-PSYCHOLOGICAL FACTORS OF CORRUPTION AND CORRUPT ENVIRONMENT

Стаття присвячена розгляду питання соціально-психологічних чинників корупції та корупційного середовища, чіткому дослідженню основних і проблемних аспектів місця, ролі та видів соціально-психологічних факторів корупції. У статті розглянуто визначення поняття «корупція» з боку соціально-психологічного чинника, досліджені різні наукові погляди на види соціально-психологічних факторів виникнення корупційної злочинності та корупції загалом.

Е рамках статті виділяються групи проблем і перешкод на шляху втілення положень, правил і норм антикорупційної поведінки під час практичної діяльності державних службових осіб. Зазначені автором проблеми й бар'єри стосовно безкорупційної професійної поведінки державних службовців показують їх розмаїття та багатогранність. Кожна із груп чинників, якими зумовлюється існування корупції в межах державної служби, налічує категорії, яким притаманний історичний, психологічний, соціальний, економічний, політичний характер.

Як підсумок визначено, що для радикальної трансформації українського населення й системи державного управління необхідно займатися подоланням не тільки традиційності українського суспільства, його терпимості до хабарництва та переваг нестримного споживання матеріальних цінностей, варто також не забувати про незаконну поведінку в межах всіх ланок суспільства, побороти правовий нігілізм суспільства, більш активно утворювати механізми зовнішніх обмежень щодо неетичності суспільно-значимої поведінки, подолати умови соціального характеру, якими здійснюється сприяння корупції, істотно поліпшити умови праці та життя рядових робітників державної служби, покращити інститути правового та політичного типу, якими забезпечуються внутрішні й зовнішні системи корупційного стримування й попередження корупції.

Ключові слова: корупція, фактор, чинник, соціально-психологічні причини корупції, менталітет.

The article is devoted to socio-psychological factors of corruption and the corruption environment, a clear study of the main aspects of the place, the role and types of corruption socio-psychological factors. It is considered the definition of the concept of “corruption” from the side of the socio-psychological factor in the article, it is also explored various scientific views on the types of socio-psychological factors in the occurrence of corruption crime and corruption in general.

The article identifies groups of problems and obstacles to the implementation of the provisions, rules and norms of anti-corruption behavior during the practical activities of government officials. The problems and barriers indicated by the author regarding the corruption-free professional behavior of civil servants show their diversity and versatility. Each group of factors that determine the existence of corruption in the framework of public service has historical, psychological, social, economic, political categories.

As a result, it was determined that for a radical transformation of the Ukrainian population and the public administration system, it is necessary to deal with not only the traditionality of Ukrainian society, its tolerance for bribery and the preference unrestrained consumption of wealth. It is also necessary to overcome the legal nihilism of society, more actively create mechanisms of external restrictions on the unethicity of socially significant behavior, overcome social conditions that contribute to corruption, significantly improve the working and living conditions of ordinary public service workers and improve the legal and political institutions that ensure domestic and external corruption prevention systems.

Key words: corruption, factor, socio-psychological causes of corruption, mentality.

Нині в Україні сформовано такий морально-психологічний стан суспільства, який робить можливим зловживання владою та існування корупції на всіх рівнях. Переважна більшість населення, незважаючи на розуміння деструктивності нинішнього стану суспільства, перебуває в «атомізованому» соціальному стані (роз'єднаність, коли люди не прагнуть орієнтуватися на спільну дію попри спільний інтерес чи мету, навіть якщо вони особисто для них мають істотне значення), не готова на психологічному рівні до активного протистояння корумпованим суб'єктам влади. Економічний занепад і безробіття як фактори досить непростої соціально-економічної ситуації у державі, відсутність реальних структур громадянського суспільства (профспілкових організацій, партій) чи лідерів, яким можна довіритися при подоланні корупційних тенденцій, постають досить несприятливими чинниками.

Сліпо чекати на значні зміни відразу після прийняття законів або підписаних зовнішньополітичних угод не варто, беручи до уваги соціально-психологічну реальність, яка є гальмом при їх запровадженні через безініціативність більшості населення, саботаж незацікавлених контрагентів тощо. Через це реформуванням мають передбачатися заходи запровадження морально-психологічної готовності та бажання людей змінюватися, а також кадровий відбір тих осіб, які можуть їх реалізувати [4, с. 218–219].

Причиною корупції поруч із недолугою роботою органів держави при боротьбі з корупцією, економікою, недосконалим законодавством є слабе українське суспільство. Хоча, суспільство останнім часом активізується – громадські організації по боротьбі з корупцією утворюються та активно функціонують, вони завдяки успішним адвокатським кампаніям здійснюють вплив на прийняття державних

рішень, здійснюють також незалежні журналістські розслідування, в яких викривається велика кількість корупційних схем, реалізується організація освітньої й право-просвітницької антикорупційної діяльності, створюються громадські ради при державно-владних органах.

Однак при оцінці масштабів цієї діяльності бачимо, що активною громадською діяльністю займається тільки невеличка кількість населення, а загалом у суспільства деформоване уявлення щодо корупції, подвійні стандарти стосовно її сприйняття (корупція на рівні побуту вважається традиційною, проте на державному має засуджуватися суспільство), недовіра до органів правоохоронного й судового типу, правовий нігілізм. Загальне розчарування населення України зросло також після Революції Гідності, яка так і не принесла бажаних змін, за які активісти боролися. До соціально-психологічних причин корупції можна віднести також і реальне ставлення антикорупційних органів (та й загалом державно-владних органів) до боротьби з корупцією [7].

Українські вчені приділяють досить уваги вивченню проблематики корупції в нашій державі, досліджують різноманітні причини корупції та намагаються запропонувати дієві методи запобігання та протидії корупційній злочинності. Так, аналіз причин і умов корупційної злочинності з боку кримінологічних і соціально-психологічних досліджень, визначення місця цих категорій у механізмі злочинної діяльності українського суспільства було реалізовано І.В. Гурьєвою, Н.О. Гусак, О.В. Литвин, О.М. Лозинським, О.Я. Прохоренко, В.О. Саламатовим, О.В. Шевченко, І.О. Шинкаренко.

Хоча українські та іноземні вчені намагаються досліджувати соціально-психологічні фактори корупції, проте високий рівень корупційної злочинності в Україні зумовлює потребу в подальшій науковій розробці цієї проблематики. Виходячи із зазначеного вище, очевидним стає, що питання соціально-психологічних чинників корупції набуває все більшої актуальності для нашої держави. Аби дієво протидіяти явищу корупції, необхідно повністю вивчити зазначений соціокультурний феномен. Ефективна протидія корупції вимагає з'ясування всього комплексу її чинників. Для досягнення такої мети варто виходити не тільки зі сфери економічно-правових відносин, але й соціально-психологічних умов функціонування державних органів. Тому першочерговою метою цієї статті є чітке дослідження основних і прихованих соціально-психологічних чинників корупції та корупційного середовища. Для досягнення поставленої мети висунуто таке завдання – дослідити визначення поняття «корупція» з боку соціально-психологічного чинника, а також розібратися із місцем, роллю та видами соціально-психологічних факторів корупції.

Переходячи до основного дослідження, варто згадати дуже влучну дефініцію М.І. Мельника, який розуміє корупцію в якості своєрідного дзеркала суспільства, його моральної та правової чистоти, стану економічної, політичної й соціальної природи.

З однієї сторони корупцією характеризуються базові соціальні процеси, що мають місце в межах держави та суспільства, з іншої – здійснюється вплив на політику, економіку, ідеологію, право, суспільну психологію тощо [5, с. 28].

Загалом соціально-психологічний фактор корупції посідає важливе місце та різноманітно виявляється. Зокрема, суспільство все ще позбувається «спадщини» СРСР на рівні менталітету, що разом із низькою громадянською свідомістю є соціально-психологічним чинником корупції. З часів СРСР у нас з'явилися поняття «по блату» й «стадний інстинкт». «Блат» зумовлювався бажанням бути виділеним і посісти особливу сходинку в системі, де «у всіх рівні права». Однак, зважаючи на те, що більшою половиною людей було засвоєно такий стиль поведінки, то хабарі швиденько стали «нормою», з'явилася ідея «так всі роблять», вкорінився «стадний інстинкт». З'являється колективна звичка, яка, на жаль, стає спадковою для декількох поколінь наших співвітчизників. Така «звичаєва корупція» стала нормою як для тих, хто давав, так і для тих, хто брав хабар. Багато людей і нині не бажають помічати побутову корупцію («подарунки та подяки»). Тут психологічна причина стає когнітивною, коли люди навіть не знають, що ж таке корупція, що вона має відношення не лише до посадових осіб і державних представників. Проте побутовий рівень корупції існує й навпаки підкреслює різноманіття корупції в державі [1].

Р.П. Натуркач звернув увагу на цікаву причину давання хабара, яку пояснюють за допомогою психології людини пострадянської доби та її звичок «переходити дорогу не там, де потрібно», а там, де їй заманеться в цю хвилину та в цьому конкретному місці. Це плата за гарантію отримання чогось не завжди законного (всі «послуги» спрямовані на допомогу людині, яка дала хабар, оминати чи порушити законодавчі приписи й норми) чи отримання чогось несправедливим шляхом (у СРСР гонитва за дефіцитним товаром, нині – скорочений термін на розгляд документів, надання дозволів тощо). Кажуть, що «попит формує пропозицію», тому доки будуть ті, хто готовий підтримувати попит, доти буде існувати й пропозиція [6, с. 37].

Нижче автор пропонує дослідити різні погляди вчених на соціально-психологічні чинники корупції. Так, Д.О. Калмиков, Д.В. Сінченко, О.О. Сорока, М.І. Хавронюк і Г.Л. Шведова в якості соціально-психологічних чинників корупції виділяють такі:

- бідність суспільства;
- нерозвиненість громадянської свідомості у великій кількості населення, зокрема розуміння нового становища людини в рамках держави, яка вибудовується на засадах демократії;
- розповсюдження корисливої мотивації державних службових осіб, їхня готовність до порушення законодавства, моральних норм, професійної честі;
- деформація професійного й морального характеру частини керівників і посадовців, які обіймають відповідальні посади, що виявляється під час вчинен-

ня чи при поблажливому ставленні до корупційної діяльності, порушень службової етики [2, с. 53–54].

О.М. Литвинов виділяє з соціально-психологічних факторів виникнення корупційної злочинності такі:

- зосередженість великої кількості населення на протиправному вирішенні життєвих питань, через що корупція перебуває на стадії перетворення із аномалії соціального характеру на правила поведінки;

- низька громадська готовність психологічного типу протидіяти корупції й брак відповідної системи залучення громадян здійснювати соціальний контроль за діяльністю службовців владних і місцево-самоврядних органів;

- корисливі мотиви значної кількості державних службових осіб, що призводить до порушення законодавства, моральних норм і професійної етики;

- деформація моралі частини керівників, яку можна спостерігати як під час вчинення ними злочинів, так і при поблажливому ставленні до корупційної діяльності підлеглих («кругова порука») [3, с. 424–425].

Соціальні передумови мають зовнішній, порівнюючи із психологічними умовами, характер по відношенню до людини, якими провокується, допускається чи схвалюється корупційно-небезпечна поведінка. Нині, як показує практика, провідними соціальними передумовами корупційної небезпечної поведінки можна визнати:

- девальвацію цінності чесного служіння суспільству;

- потенційно несприятливі соціальні установки та цінності (наприклад «слід багато жити», «робота має годувати» тощо);

- соціальні традиції («вдячність» за виконану послугу);

- соціальні міфи («гроші все вирішують», «аби працювати, слід навчитися брати та давати хабарі»);

- пасивна позиція оточення (небажання колег і друзів сповіщати про корупційно-небезпечну поведінку співробітника);

- несприятливе середовище соціального типу – оточення так чи інакше залучене до корупційної поведінки;

- характерні риси управління (протекціонізм, кумівство, зловживання владою, особиста відданість тощо);

- невідповідність заробітної плати працівників порівняно із соціальною значущістю, відповідальністю та обсягом здійснюваної роботи;

- поступове навмисне залучення співробітника до діяльності протиправного типу (працює правило «все починається з малого»);

- брак пошани до працівника тощо [10, с. 318].

До психологічних передумов корупційної небезпечної поведінки варто включити своєрідність особи співробітника, яка зумовлюється деформаціями та дефектами різноманітних її сфер й індивідуально-психологічних особливостей. На корупційну поведінку осіб впливають особливості розвитку таких сфер:

1. Мотиваційно-моральна та ціннісна (базовий складник особи): усвідомлення та прийняття комп-

лексу цінностей морально-матеріального характеру; чітко сформоване та непохитне світоглядне судження, власна думка («внутрішній стержень»); втрата довіри до влади (співробітники не мають довіри до позитивного спрямування реформ); антикорупційна поведінкова мотивація (свідома відмова від «привілеїв» корупційної діяльності, особисте зважання та повага до власних зобов'язань, заборон, непідкупність); співвідношення індивідуальних мотивів життя (мотиви, які характеризують ставлення особи до життя (матеріальне благополуччя тощо), мотиви, якими зачіпаються відношення до інших людей і товариства, мотиви, які характеризують особисте ставлення); самореалізація в професії та житті; вміння підтримати задоволеність працею, позитивно ставитися до себе як до професіонала; позитивний характер стосунків із оточенням, гармонійність сімейних стосунків.

2. Інтелектуально-пізнавальна сфера: вміння усвідомлювати протиправність корупційно небезпечної поведінки; прогностичні здібності в оцінці розвитку конфлікту інтересів як противага само впевненості (пояснюється в гаслі «всі попадаються на хабарах, але це не про мене»); інформованість співробітника стосовно допустимих рамок правомірності у поведінці.

3. Емоційно-вольова сфера: розвинене емоційне відзеркалення, яке відбувається через корупційно-небезпечну поведінку (емоційне переживання, провини, сором); виражена воля, вольова стійкість проти спокуси корупційної діяльності; здатність подолання індивідуального протесту проти умов життєдіяльності та існування [10, с. 319].

Окрім наведених вище чинників, можна враховувати й ситуаційні передумови – важко прогнозовані і контрольовані людиною життєві обставини, які зумовлюють корупційну поведінку (потреба у швидкому дорогому вартісному лікуванні тощо).

Мотивація службової діяльності посадовців підмінюється корупційною поведінкою, яка порушує ефективне функціонування державного апарату, бізнесу й громадян у їх взаємовідносинах один із одним і дискредитує владні органи. Апарат держави функціонує для тих осіб, які оплачують послуги окремих посадовців, та відмовляє в обслуговуванні тим, хто їх по суті утримує, здійснюючи оплату податків, зборів й інших платежів, встановлених національним законодавством.

В.О. Саламатов виділив такі групи проблем і перешкод на шляху втілення положень, правил і норм антикорупційної поведінки під час практичної діяльності державних службових осіб:

1) Традиційність неформальних норм і цінностей людей, якими регулюються взаємини між службовцями держави та населенням:

- суспільна терпимість до вияву корупції у владі;
- духовна криза, а також криза цінностей суспільства;

- розповсюдження поведінки незаконної природи, неформальне нормування поведінки незаконної природи).

2) Правовий нігілізм і брак «зовнішніх» обмежень неетичної поведінки суспільно-значимого типу:

– суспільна неповага до норм права; примирення із беззаконням;

– суспільне незнання чи нерозуміння законів, власних прав і невміння їхнього відстоювання; брак механізмів із реалізації норм антикорупційної поведінки;

– несумлінне ставлення службових осіб державного та муніципального рівнів до власних зобов'язань;

– велика різниця між реально діючими стандартами ставлення правосуддя до поведінки державних службових осіб вищого рівня та представників середнього й нижнього рангів;

– структурна неадекватність системи правоохоронного типу до цілей боротьби з корупцією;

– брак ефективної статистики адміністративного й кримінального типів із корупційних злочинів;

– відсутність спеціалізованого позабюджетного фонду для фінансування спеціальних заходів, спрямованих на боротьбу зі злочинністю корупційного спрямування;

– надто низька навчально-методична забезпеченість підготовки фахівців по боротьбі зі злочинністю корупційного типу.

3) Умови соціальної природи та думка громадськості стосовно влади та корупції:

– поширеність відсутності ставлення людей до себе як до особи, яка безумовно є гідною поваги; суспільство не розглядає себе в якості носія влади у державі;

– невиразність персоналістської культури й етики відповідальності;

– існування значної автономності країни та буденного суспільного життя, які постають постійними джерелами загроз взаємного характеру;

– громадська терпимість до корупційних виявів;

– психологічна готовність великої кількості населення до процесу підкupu службових осіб держави для втілення в життя інтересів як законної, так і незаконної природи;

– наднизький ризик бути притягнутим до відповідальності за реалізацію корупційного діяння.

4) Умови життя та праці, якими ускладнюється належна реалізація зобов'язань службовими особами держави:

– низький рівень оплати праці (заробітна плата) великої кількості держслужбовців, їхня незахищеність соціального типу та невизначеність у майбутньому для них і членів їхніх родин;

– брак належного матеріально-технічного забезпечення реалізації зобов'язань службовців;

– оцінка підлеглих із застосуванням принципу особистісної відданості, однак не професійної компетентності;

– ідея затвердження Кодексів етичної поведінки постає для переважної більшості держслужбовців в якості ще одного механізму, який надає можливість вільного покарання керівниками власних підлеглих;

– поширення атомізації (клановості) (навіть в окремому колективі) в комплексі державної служби;

– брак об'єктивного комплексу оцінювання діяльності держслужбовців, особливо керівного складу; відсутність чіткого визначення загальних цілей і цінностей системи державного управління як критеріїв регуляції професійної діяльності держслужбовців;

– брак послідовного стратегічного бачення в системі державного управління; значна кадровая плинність;

– широкі повноваження посадовців;

– недостатній рівень гласності й прозорості їх діяльності;

– поява досить великої кількості населення, яке має надто високі прибутки і вільні гроші, що можна застосувати для підкupu;

– брак дієвої ринкової конкуренції, яка дозволяє одержувати необґрунтовані надприбутки;

– нестабільний характер економіки [9, с. 72–74].

Зазначені проблеми й бар'єри стосовно безкорупційної професійної поведінки державних службовців показують їх розмаїття та багатогранність. Кожна із наведених груп чинників, якими зумовлюється існування корупції в межах державної служби, налічує категорії із притаманним історичним, психологічним, соціальним, економічним, політичним характером.

При комплексній модернізації нашої країни слід звертати увагу на буття людини та становлення нової організаційної культури в межах системи державного управління. Під час формування нової організаційної культури істотною роль відіграють цілі, актуальна людська поведінка та цінності, а отже і характерна для всього людства і професійної етики відносин. Необхідно не лише здійснювати планування, «жити та діяти як слід», а створювати нову систему, застосовуючи й базуючись на нових принципах і правилах. Тоді крок за кроком з'явилися б люди, які б наслідували такі ідеали, а зовнішні суспільні обставини стали б сприятливішими для нового життя, адже їх би стабілізувало життя груп людей, що організували б певні ціннісні та етичні схеми, наслідували б їх як світоутворюючі поняття та світові схеми.

Світоутворююче питання й світові етичні схеми постають одним із найскладніших аспектів становлення (соціальної інженерії) [8, с. 23]. Стосовно державотворення ці схеми мають представлятися не лише на рівні законодавства, а й під час реалізації діяльності системи державного управління, що виступає в якості змінюючого фактора.

Висновки. Корупція – це складне системне явище, яке здійснює вплив на всі прошарки суспільства та змінює психологічні властивості учасників суспільного процесу.

Для радикальної трансформації українського населення й системи державного управління необхідно займатися подоланням не тільки традиційності українського суспільства, його терпимості до хабарництва та переваг нестримного споживання матеріальних цінностей. Варто не забувати про незаконну поведінку в межах всіх ланок суспільства, побороти правовий нігілізм суспільства, більш активно утворювати механізми зовнішніх обмежень стосовно

неетичності суспільно-значимої поведінки, подолати умови соціального характеру, якими здійснюється сприяння корупції, істотно поліпшити умови праці та життя рядових робітників державної служби, покращити інститути правового та політичного типу, якими забезпечуються внутрішні й зовнішні системи корупційного стримування й попередження корупції [9, с. 76–77].

Без реальної політичної волі не можливе реформування будь-якої сфери, тим більше антикоруп-

ційної. Якщо в країні нестабільне економічне становище, то наскільки б хорошими не були закони, їх просто не можливо втілити в життя. Кумівство в державних організаціях, бюрократизація процесів, мізерна заробітна плата, нечіткі закони, які допомагають уникати кримінальної відповідальності, халатна поведінка представників правоохоронних органів і суддів призводять до загального розчарування суспільства та його небажання мобілізуватися для реалізації активної антикорупційної діяльності.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Галькевич О. Причини корупції в Україні в 2000-2018 роках (збірка з 25-ти есе). [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://pravo.org.ua/img/books/files/1577462413students%20essays.pdf>.
2. Запобігання корупції: методичні рекомендації для місцевих активістів / [Д.О. Калмиков, Д.В. Сінченко, О.О. Сорока, М.І. Хавронюк, Г.Л. Шведова]; за заг. ред. М.І. Хавронюка. К. : ФОП Москаленко О.М., 2017. 242 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://pravo.org.ua/img/books/files/1496912133anticor_metod_web.pdf.
3. Кримінологія. Академічний курс / кол. авт.; за заг. ред. О.М. Литвинова. Київ : Кондор, 2018. 588 с.
4. Лозинський О.М. Соціально-психологічні чинники відтворення корупціогенної політичної культури [Електронний ресурс] / О.М. Лозинський // *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія: Психологічна*. 2014. Вип. 2. С. 208–220. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvldu_2014_2_24.
5. Мельник М.І. Корупція – корозія влади (соціальна сутність, тенденції та наслідки, заходи протидії) : монографія / М.І. Мельник. К. : Юридична думка, 2004. 400 с.
6. Натуркач Р.П. Корупція як соціально-психологічний «феномен» українського суспільства [Електронний ресурс] / Р.П. Натуркач // *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2016. № 7. С. 34–40. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/bmjju_2016_7_18.
7. Плахтій Д. Причини корупції в Україні в 2000-2018 роках (збірка з 25-ти есе). [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://pravo.org.ua/img/books/files/1577462413students%20essays.pdf>.
8. Попов С.В. Организационно-деятельностные игры: мышление в зоне риска / С.В. Попов. М., 1994. 68 с.
9. Саламатов В.О. Соціально-психологічні й організаційні підгрунтя корупції [Електронний ресурс] / В.О. Саламатов // *Психологія і особистість*. 2012. № 2. С. 68–80. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Psios_2012_2_7.
10. Шинкаренко І.О. Соціально-психологічні детермінанти корупційної поведінки працівників поліції [Електронний ресурс] / І.О. Шинкаренко // *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2016. № 1. С. 316–321. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvdduvs_2016_1_4511.